

Nevena Milanović

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
nevena.milanovic@f.bg.ac.rs*

Novi život kafane: disolucija „sjajnog trećeg mesta”^{*1}

Apstrakt: U radu ću pokušati da, kroz kritičko preispitivanje teorijskih postulata o tzv. „sjajnom trećem mestu”, ukažem na korelaciju i međuzavisnost prostornog ponašanja, muzike, identiteta i konzumacije alkohola. Navedene pojmove posmatram kao društvene kategorije nastale i oblikovane u stalnom procesu transformacija i kao takve predmetom antropološke analize. Polazeći od pretpostavke da su prostorna ponašanja vid izražavanja identiteta u okviru društvenog imaginarijuma, a da su identiteti višeslojni, fragmentarni i podložni manipulaciji, može se postaviti pitanje kako danas definisati „kafansku kulturu” koja se nekada činila tako jasnom i homogenom. Metodom posmatranja s učestvovanjem i metodom intervjuva u radu ću pokušati da odgovorim na sledeća istraživačka pitanja: kako definisati savremenu kafansku kulturu? Da li je muzika podloga za formiranje kafanske kulture, a konzumacija alkohola nužni pratilac i kakve su njene socijalne implikacije? Kroz sintagmu identitetskog foruma biće ponuđen nov teorijski okvir za razmatranje (post)modernih kafana i disolucije njenog (utemeljenog) identiteta.

Ključne reči: kafana, muzika, identitet, identitetski forum, konzumacija alkohola

Uvod

Ovaj rad predstavlja napor da se, pre svega, mapiraju i objasne koncepcije, izvesne promene u koncepcijama i predstave o jednom tipu javnog mesta – kafane, i obrazaca ponašanja u njima. Nadam se da ću u radu ponuditi i teorijski okvir za razmatranje (beogradskih) kafana iz antropološke perspektive, i, uslovno rečeno, „kafanske kulture” u Beogradu za dalja istraživanja. Kafane posmatram kao mesta socijalnog delovanja, okupljanja i ljudske interakcije, kao

* Tekst je rezultat rada na projektu br. 177035 koji u celosti finansira Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja.

¹ Tekst je prezentovan na nacionalnom naučnom skupu „Antropologija muzike”, održanom na Filozofskom fakultetu u organizaciji Odeljenja i Instituta za etnologiju i antropologiju 23.03.2018. godine.

istorijski promenljive kategorije koje pre svega odlikuje polifunkcionalnost i koje, kao javni prostori i poprišta javne sfere, komuniciraju i govore nešto više o stvarnosti koju tvorimo. Smatram da su one svojevrsni vid *identitetskih foruma*, u kojima dolazi do iskazivanja, ali i pregovaranja ličnih i kolektivnih identiteta. Na ovu složenicu ću se vratiti u daljem tekstu; ona će nam takođe biti važna kao analitički koncept kroz koji ćemo sagledavati savremene beogradske kafane.

Kada je Rej Oldenburg napisao *The Great Good Place*, imao je na umu da opiše sva ona mesta koja prevazilaze granice vremena, prostora, ali i kultura; najopštije ih je odredio kao lokalitete koji služe ljudskoj potrebi za komunitasom, društvenošću i okupljanjem (Oldenburg 1999, 25): kafei, pabovi, knjižare, saloni lepote (frizerski, kozmetički). Taj vanvremenski „dom izvan doma” (*home away from home*) Oldenburg je nazvao *trećim mestom*. Treća mesta predstavljaju distinktivna, prepoznatljiva javna mesta neformalnog karaktera, koja su istovremeno neodvojivi elementi grada i njegove urbane „slike”, ali i integralni deo svakodnevice građanina (Oldenburg 1999, 25). Ono što ih čini „sjaj-nima” (*great good place*) jesu specifični karakter, namena i funkcije: ova mesta služe zajednici, omogućavaju domaćima i strancima da se osećaju „kod kuće”, a bez njih, urbana područja bi bila orobljena i uskraćena od razvijanja veza i ljudskog kontakta koji čine upravo esenciju jednog grada (Oldenburg 1999, 25).

U domaćem kontekstu, na kafane, taj „dom izvan doma”, neodoljivo podseća i upućuje i toliko ponavljana, dobro poznata rečenica: „kafana je druga kuća”. U radu ću pokušati da dam i odgovor na pitanje da li se i kako fenomen današnjih kafana može uklopiti u koncept sjajnog trećeg mesta. Takođe, iz hipoteze da ne postoji mesto, pa tako ni „treće mesto”, koje je oslobođeno društvenih normi², te da ne postoji (ako je ikada i postojao) jedan univerzalni tip kafanskog prostora, i karakteristike koje određuju kafanski prostor, biće ponuđena tipologizacija, odnosno određivanje *tipova* tih prostora, onako kako ih vide ispitanice i ispitanici. Imajući to u vidu, pokušaću da objasnim na koji način se preklapaju identiteti konzumenata ovih prostora sa drugim kategorijama neodvojivim od kafanske kulture, odnosno, da objasnim međuzavisnost prostornog ponašanja, kafanske muzike i konzumacije alkohola.

Za početak, treba razjasniti kojim tipom kafana će se baviti ovaj rad i objasniti pristup problemu i metodologiju istraživanja. Fokus rada je na gradskim kafanama u Beogradu, glavnom gradu Srbije. Geopolitička dimenzija govori puno toga i sama za sebe, jer bi se o istoriji kafana i promenama u njenim funkcionalnostima, estetskom izgledu, te „duhu” i enterijeru, kao i njenoj „publici” u Beogradu, i uopšte na prostorima Srbije i bivše Jugoslavije, a posebno kafanama

² Prema Oldenburgu (Oldenburg 1999, 25) jedna od osnovnih karakteristika trećih mesta jeste upravo mogućnost da ono što se tamo desi i bude ispričano tamo i „ostane”, odnosno, treće mesto pruža svojim posetiocima/konzumentima psihološki komfor koji ne postoji u drugim domenima ljudskog života.

pre Prvog svetskog rata moglo pisati naširoko; nažalost, takav pristup iziskivao bi prevazilaženje obima i ciljeva ovog rada. Međutim, konkretizovati tip kafana je najpre neophodno kako bi se opis i analiza ovog fenomena „učvrstili” vremenski i prostorno, iz čega, neminovno, proizlaze i specifične istorijske, kulturološke i socijalne dimenzije datog fenomena.

Za potrebe istraživanja kombinovana su dva metoda. Prvi metod su polustrukturirani intervjui s ispitanicima i ispitanicama (ukupno pet), a drugi je posmatranje s učestvovanjem. Neformalni, polustrukturirani intervjui sprovedeni su sa pet ispitanika i ispitanica (dve ispitanice – 24 godine i 28 godina, i tri ispitanika – 25 godina, 28 godina i 35 godina) u višečasovnim trajanjima, zabeleženi u audio formi a zatim transkribovani i analizirani. Svi ispitanici i ispitanice ostali su anonimni, a iskazi su iskorišćeni isključivo za potrebe naučno-istraživačkog procesa. Terenski rad odvijao se u periodu od februara 2018. do juna 2018, iako su posete kafanama i neposredno posmatranje s učestvovanjem deo šireg istraživačkog procesa vezanog za doktorsku disertaciju u izradi, koji traje od 2014. godine. Sve svoje ispitanice i ispitanike poznavala sam od ranije, neki od njih su bliski prijatelji, dok su drugi poznanici koje sam upozнала upravo na javnim mestima okupljanja. Sa svim ispitanicima i ispitanicama delim mnogobrojne (zaboravljene ali i nezaboravne) trenutke u izlascima, u kafanama, klubovima, sa kućnih žurki i svakodnevnog druženja. Smatrala sam da bi za potrebe ovog rada bilo najplodonosnije izabrati sagovornike sa kojima mogu otvoreno i neometano da vodim razgovore i, još važnije, sagovornike koje neće biti „sramota” od onoga što (tek) treba da mi ispričaju, jer smo mnoge „sramotne” i/ili pripite i pijane momente podelili i zajedno. U tom smislu, oni predstavljaju tzv. *key informants* (ključne ispitanike) prema Bernardu (Bernard 2004, 196). Ključni ispitanici su oni ispitanici sa kojima razgovor „klizi”, oni koji o istraživačkoj temi (odnosno nekom segmentu kulture) mogu govoriti kao „predstavnici” te teme, koji su spremni i voljni da na pitanja odgovaraju bez zadržki, sa kojima je tokom samog procesa terenskog rada/istraživanja ostvaren blizak kontakt (ili je postojao od ranije), koji su upoznati sa temom rada i analitičkim konceptima; koji su, u neku ruku, etnografi kao i sam istraživač (Bernard 2004, 196–197). Razgovori sa ispitanicima i ispitanicama su vođeni u njihovim domovima (ispitanice M. S. 24 godine, M. Š. 28 godina, i ispitanik S. Đ. 25 godina) i u pabu (ispitanici I. M. 35 godina i M. N. 28 godina). Sa svakim ispitanikom i ispitanicom vođen je pojedinačni razgovor.

Kada je reč o ovakvim tipovima istraživanja, koja se fokusiraju na prostorno ponašanje, odnosno na ritualizovane (ali i naučene) obrasce ponašanja kao što je kafansko ponašanje, smatram da je posmatranje s učestvovanjem važno jer istraživača postavlja na ravnopravnu razinu sa svojim ispitanicima i ispitanicama i omogućava mu/joj da bude u poprištu zbivanja i s ispitanima se saživi i „podeli” specifičnu kulturološku praksu. Zapravo bih, u tom smislu, mogla slobodno reći

da veći deo svog odrastanja i posebno adolescencije, a sada slobodnog vremena provodim(o) u ovakvim situacijama koje su potencijalno antropološki plodne, ukoliko dozvolimo da nam zagolicaju istraživački „živac”. Tokom protekle četiri godine (od 2014), a posebno za potrebe istraživanja ovog rada (od februara 2018. do juna 2018) koje se na kraju pretočilo i u moje slobodno vreme, posetila sam sledeće beogradske kafane: „Ona moja”, klub kafana „Tarapana”, „Stara pesma”, splav-kafana „Uzbuna”, kafanica „Mala maca”, kafane „Korčagin”, „Sipaj, ne pitaj”, „Znak pitanja”, „Tri šešira”, „Velika Skadarlija”, „Dva jele- na”, „Zora”, „Rojal” (zatvorena 2017. godine tokom renoviranja hotela „Ro- jal”), „Mali Paun”, „Paun”, „Bristol”, „Mornar”.

Kao vremenska odrednica u razgovoru s ispitanicama i ispitanicima uzet je period od proteklih desetak godina, kada počinje da se pomalja jedan nov fenomen – novi „oblici” kafana. U ovom periodu (počevši od 2010. godine naova- mo) broj beogradskih kafana se eksponencijalno uvećava; niko nema odgovor na pitanje koliko kafana tačno u Beogradu postoji i radi (broj se kreće između dvadeset i preko pedeset), a pobrojavanje dodatno otežava činjenica da je upitno šta se pod kafanom podrazumeva, čemu ću se posvetiti detaljnije kasnije u radu.

Rad, dakle, nastoji da poveže i objasni korelaciju i međuzavisnost prostor- nog ponašanja, odnosno obrazaca ponašanja, muzike, identiteta i konzumacije alkohola, i još jednom promisli kafanu kao „sjajno treće mesto”. Videćemo da su identiteti ispitanika i ispitanica usko povezani s identitetima čiji su „nosioci” kafane (odnosno, tip kafane, ponaosob). Svaki od navedenih socio-kulturnih aspekata biće objašnjen, i na kraju rada će biti ponuđena sintagma *identitetskog foruma*, kao analitičkog koncepta koji ih povezuje.

Kafane na vremenskoj liniji: „sjajno treće mesto”

Pre nego što rečeni termini budu objašnjeni teoretski a zatim i analizirani kroz građu, treba objasniti šta je to uopšte kafana. Sintagma „kafanska kultura” olako promiče u svakodnevnom govoru i diskursu, a do skora je nepravedno zapostavljana i u akademskom. Temom kafane i kafanske kulture ili, preciznije, kafanskih kultura bavili su se sociolozi, istoričari, antropolozi, analizirajući kafanu kao javni prostor, kao poprište javne sfere, interesujući se za dijahronijske „smene” u njenim funkcijama (i identitetu) i obrasce ponašanja u kafanama. U zavisnosti od polaznih teorijskih stanovišta, pristupi su različiti, i istorijatom i razvitkom kafana u 19. i 20. veku na ovim prostorima bi se mogla pozabaviti, u najmanju ruku, jedna opsežna studija, ali kratak presek koji će biti dat je od važnosti za razumevanje onoga što kafana predstavlja danas, kao i za metod istraživanja koji je u radu ponuđen. Napraviti paralelu između onoga što se danas podrazumeva pod kafanom i onoga šta je kafana „nekada bila” zavisi umnogome

od *predstava* o tome šta je to ona *bila*. Te predstave ispitanika i ispitanica biće jedne od ključnih kategorija za razumevanje i tipologizaciju gradskih kafana u Beogradu danas.

Diskutabilno je da li tema kafanske kulture potpada pod okrilje antropologije alkohola³, i/ili antropologije/sociologije svakodnevice kao širih teorijskih oblasti, ili bi je, pak, trebalo proučavati zasebno. Dragoljub Đorđević smatra da je neophodno „scijentizovati” kafanu (Đorđević 2013, 82) i oformiti posebnu granu sociologije – kafanologiju, a da se sintagma „kultura kafane” može raščlaniti na dva zasebna pojma – „kulturu u kafani” i „kafansku kulturu”, gde potonji obuhvata ponašanje u kafani (određenu vrstu ponašanja, gde spadaju i načini ispijanja pića), dok je, recimo, održavanje poetskog matinea kultura u kafani (Đorđević 2016, 11). Iz antropološke perspektive, jako malo radova je problematizovalo fenomen kafane i ritualnih formi i obrazaca ponašanja u njima. Kovačević piše o kafanskom folkloru: dizanje, kucanje i razbijanje čaša analizira kao formalizovane, repetitivne radnje, kao deo rituala svakodnevice koji predstavljaju ekspresivni aspekt ponašanja, a semantičkom analizom kafanskog prostora pokazuje na koji način je on „podeljen” u smislu religijskog poimanja prostora na zonu božanstva, živih i mrtvih, između kojih se nalaze liminalne zone, te kako to utiskuje značenja u rituale (Kovačević 1984, 79–84).

Dubravka Stojanović kafane smešta u red najvažnijih institucija civilnog društva, evropeizacije i urbanizacije Beograda na prelasku iz 19. u 20. vek, nazivajući ih ustanovama „modernog društva”, „prvim demokratskim prostorima”, prostorima institucionalizacije slobode misli (Stojanović 2017, 265). Treba naglasiti da su, istorijski gledano, prve kafane na Zapadu nastale sredinom 17. veka, dok su na Istoku prve kafane zabeležene u Meki u 15. veku. U njima se kuvala i ispijala kafa, dok se u mehanama točilo piće (Koković 2016, 158). U 16. veku ova institucija se širi kroz Kairo i Siriju i u 17. veku stiže u London, Lajpcig, Beč i druge evropske gradove, uključujući i Beograd, gde se kafane od šezdesetih godina 19. veka „rastaju” od mehana, karavansaraja, hanova, bečarskih odaja i drugih ugostiteljskih objekata koji su dali osnov i uslov za razvoj kafanskog života tokom Osmanskog carstva na ovim prostorima (Pavlović 1984, prema: Stojanović 2017, 266). Kafane tokom 19. i posebno početkom 20. veka postaju pilari socijalnih i ekonomskih funkcija, istinski „nosioci modernosti” (Stojanović 2017, 271). Iako su bile tipično „balkanske” ili istočne, levantske, kafane su u Beograd donele i duh Evrope, pa je njihova uloga bila i emancipatorska: one su bile prvi mjuzik-holovi, u njima su se održavali koncerti

³ Jedan od ključnih fokusa antropologije alkohola jesu *mesta pijenja*. Iako svaki fizički prostor može biti „korišćen” za potrebe socijalizacije koja uključuje konzumaciju alkohola, postoje ona koja su kulturološki za to predodređena, poput kafana. Za ovakva mesta jedan od ključnih preduslova jeste da se u njima pijenje posmatra kao normativni društveni čin – ne podleže javnoj osudi, a vrlo često se i ohrabruje.

ozbiljne muzike, u kafani je odigran prvi bal, pušten prvi film, ali se u kafanama istovremeno obilato trošilo, točilo i ispijalo piće, mezetilo, zaključivali su se poslovi, organizovala su se politička i partijska dešavanja.

Kafana je, dakle, mesto socijalnog delovanja, mesto okupljanja, javlja se u različitim vremenskim i istorijskim periodima i u različitim varijacijama i oblicima – što uvodi problem analize kafane kao trećeg mesta s obzirom na nesvodljivost fenomena, odnosno, „rasute singularnosti i različite kulturne i društvene varijacije” (Marinković, Ristić i Marinković 2016).

Treća mesta je Rej Oldenburg definisao kao one prostore koji služe i ispunjavaju ljudsku potrebu za komunitasom, društvenošću i okupljanjem. Ona imaju svoje, posebne unutrašnje mehanizme, kao i vrednosne odrednice koje definiše društvo, odnosno one koje dolaze „spolja” (Oldenburg 1999, 25–27). Postoje pet ključnih kriterijuma koji određuju neki prostor kao treće mesto:

- 1) Treće mesto nas „ukorenjuje”, uzemljuje; ono je fizički, spacijalni centar u odnosu na koji se organizuju i planiraju odlasci na sva druga mesta; pojedinac ima svoje treće mesto, i ono „ima” njega.
- 2) Aproprijacija: ogleda se u osećaju kontrole, odnosno posedovanja kontrole nad mestom i prisvajanja tog mesta kao da je u našem posedu; za razliku od posete nečijem domu, koja će gotovo uvek uključivati komponentu neprijatnosti ili srama, treće mesto nas oslobađa ovih osećaja.
- 3) Regeneracija duha: treće mesto obezbeđuje opuštanje, „ventiliranje”, iskorak iz svakodnevnih aktivnosti, ono je rezervisano za period dokolice.
- 4) Saobraženje s okolinom i osećaj rasterećenosti: taj osećaj se u trećim mestima manifestuje putem šale, zadirkivanja, intenzivnih razgovora, prisnih momenata s drugima (poznatima i nepoznatima); liminalnost trećeg mesta daje osnov za rasterećenost.
- 5) Toplina: najmanje „opipljiv” od svih kriterijuma, ogleda se u prijateljstvu, podršci, raspoloženju i veselju. Dok dom (domaćinstvo, kuća) može postojati bez ovih osećaja, treće mesto bi se brzo bez njih ugasilo.

Oldenburg zaključuje da treće mesto postoji upravo kako bi služilo svojim posetiocima/konzumentima da se izdignu na nivo socijalne jednakosti, onaj nivo na kojem se sve razlike i neravnopravnosti brišu i nestaju. Karakter trećeg mesta upravo određuju njegovi posetioci, a vreme posete trećem mestu „iskače” iz regularnog društvenog vremena: za takvo vreme, provedeno na trećem mestu, ne važe pravila i socijalne norme koje nameću druge, formalne društvene institucije. Karakter koji je radikalno drugačiji od atmosfere doma jer „dozvoljava sve”, i dozvoljava da stvari i priče ostanu tamo gde su ispričane i gde su se dogodile, u trećem mestu, pružaju svojevrzni psihološki komfor koji ne postoji u drugim domenima ljudskog života (Oldenburg 1999, 27).

Može se zaključiti da su kafane mesta koja su neizbežan deo svakodnevice i dinamike društvenog života, i da dele ravnopravno mesto, kao i istraživački

značaj i potencijal s drugim društvenim institucijama, iako, na prvi pogled, one spadaju u „obična” mesta. Ali, ako smo nešto naučili od Fukoa to je da upravo posmatranjem i analizom takvih mesta, analizom kulturno marginalizovanih svetova osvetljavamo naizgled nevidljivu mrežu, onu koja predstavlja mehanizam i poluge moći društva u jednom određenom istorijskom trenutku. Međutim, šta se dešava kada jedno treće mesto doživi „rastakanje” na više varijeteta, kada singularnost postane pluralitet u okviru jedne, kako se činilo, uređene forme? Kako činjenica, da sada postoje različiti tipovi kafana i da se neki od tih tipova možda ne mogu ni smatrati kafanom u „tradicionalnom” određenju tog pojma, utiče na izostanak, odnosno brisanje društvenih normi koje važe za kafanski prostor? Ako su kafanski prostori „oslobođeni” tih normi, da li je moguće da onda postoje različiti tipovi kafana, i kako se, onda, razlikuje ponašanje u kaficima i kafanama? Da li ovo govori u prilog tezi da važeće norme postoje, i zapravo zavise od konteksta, a ne da one neminovno ne postoje?

Disolucija kafane kao sjajnog trećeg mesta: „klabane” i ostali milenijumski frankeštajni

Istraživanje koje je sprovedeno proisteklo je, pre svega, iz lične zainteresovanosti za kulturne dimenzije konzumacije alkohola i, logičnim sledom, kafane (i druge javne prostore) kao predmet antropološkog istraživanja. Kao što je već rečeno, može se postaviti pitanje da li bi kafane trebalo proučavati u okvirima antropologije alkohola, urbane antropologije ili antropologije svakodnevice, ali takvu teorijsko-metodološku zavrzlamu valja ostaviti za neko naredno promišljanje. Kako bilo, osnovna postavka od koje polazim jeste da ni konzumacija alkohola, ni samo „slušanje” muzike, ni boravak te ponašanje u nekom prostoru/mestu⁴ (odnosno kafani) nisu oslobođeni svojih značenjskih „okova”. Kroz ove procese, potvrđuju se i/ili dekonstruišu postojeći identiteti, stvaraju mreže interakcija i značenja.

Kao što je u uvodu rada rečeno, za potrebe istraživanja kombinovana su dva metoda. Prvi metod su polustrukturirani intervjui s ispitanicima i ispitanicama (ukupno pet), a drugi jeste posmatranje s učestvovanjem.

U razgovorima sam želela da što veću slobodu dam svojim ispitanicima i ispitanicama, pa je prvo pitanje bilo – „šta je za vas kafana?”. Ostatak razgovora je usmeravan tako da se dotakne sledećih pitanja: po čemu je specifično ponašanje u kafani u odnosu na druga mesta? Na koji način alkoholno piće igra ulogu u kafanskom provodu? Kakva je to „kafanska muzika”?

⁴ U daljem tekstu biće objašnjena razlika između antropološke percepcije mesta i prostora kao spacijalnih „teritorija” društvenosti i interakcija.

Svi ispitanici i ispitanice se slažu oko dve ključne stvari: a) kafane nisu ono što su *nekada bile* i b) muzika i alkoholno piće su nužni „sadržaj” i kafanski repertoar koji je odvajava od drugih, sličnih mesta za okupljanje/provod/izlazak.

Interesantan iskaz da „kafane nisu ono što su bile” podrazumeva nekoliko stvari i značenja, a proistekao je iz odgovora ispitanica i ispitanika na prvo pitanje „šta je za tebe kafana?”. Dajući uopšten odgovor na to šta kafana jeste – mesto za izlazak/zabavu/proslavu, mesto za pijenje i opijanje, mesto za ručak/večeru sa porodicom i/ili prijateljima, nametnuo se i razgovor o tome šta kafana *treba* da bude. Svako od ispitanica i ispitanika pokušao je da definiše svoju „idealnu” kafanu, koja nije bila nijedna od onih koje su posetili (ili često posećuju), već zamišljeni brikolaž odlika postojećih i nepostojećih kafana. Pri ovom opisu, ispitanice i ispitanici su preispitali i kafanu kao istorijsku instituciju, kao nešto svojstveno „našim prostorima”, te dolazili do zaključka da današnje kafane nemaju puno „veze” sa kafanama „nekada”. Tako su neki ispitanici smatrali da su „klabane” seljačke, „stecište nekulture”, ali isto tako pogodne za „odvajanje od alkohola”. Drugi tipovi kafana koje su ispitanici i ispitanice pobrojali su, pak, preuzeli druga svojstva, epitete i funkcije. Iz ove konstatacije svih ispitanika i ispitanica nametnulo se i jedno od osnovnih istraživačkih pitanja, a to je određenje različitih tipova kafana i njihovih funkcija i namena.

Tipologizacija kafana

Ispitanici i ispitanice se slažu da je nemoguće odrediti jedan tip kafane:

„Sve zavisi od toga kako se osećaš. Ako hoćeš da se odvališ, sa drugaricama, sa društvom, i da te boli uvo – ideš u klabanu, slušaš Janu i Rastu i Cecu. Kao, ako se isповраćaš ispod stola, nikog nije briga. Likovi bleje u košuljicama, obavezno se pre toga ode u teretanu da se nabudži biceps, a posle kad se vraćaš kući, pojma nemaš ni gde si bio. To je ono kad hoćeš sebi da daš oduška. Zna se da je to za*ebancija. Niko živ normalan ne sluša tu muziku ozbiljno. E, a ako hoćeš kao čovek da izađeš i provedeš se kulturica, ako nećeš već u pozorište, onda ideš u ‘Dva jelena’ i sviraju ti tamburaši na uvce, ili ne moraju ni da sviraju. Popiješ i pojedješ i to je to, bude ti lepo.” (M.S, 24 godine)

„Te klabane su stecište nekulture, ja sam to video sto puta, to su novčanice, rasipanje, neke glupe priče, seljačka muzika. Nije to kao kafana u nekom drugom manjem gradu.” (S.Đ, 25 godina)

„Kafana? Pa kafana, za početak, mora da ima alkohol. Stolove. I muziku. Sve ostalo je manje važno.” (M.Š, 28 godina)

Iz intervjua s ispitanicima i ispitanicima, neformalnih razgovora s prijateljima i poznanicima, kao i opservacije i promišljanja beogradskih kafana, nametnula se i određena tipologizacija. Treba reći da se neki tipovi kafana preklapaju, a da tipologizaciju dodatno otežava činjenica da su sadašnje „kafane-klabane”

fenomen u nastajanju, dok su, s druge strane, „stare” kafane fenomen u nestajanju. Pod „starim kafanama” ispitanici i ispitanice podrazumevaju kafane u Skadarliji i samom centru grada (Knez Mihailovoj ulici, Kosančićevom vencu, Terazijama, delu Dorćola i Starog grada), odnosno, sve one koje predstavljaju deo „beogradske istorije i modernizacije s početka 20. veka” (M. Š, 28). Ispitanici i ispitanice smatraju da su ove „stare” kafane pretvorene u turističke objekte (kafane u Skadarskoj ulici kao i „Znak pitanja”), te da nemaju puno veze sa svojim istorijskim, prvobitnim funkcijama, ali da istovremeno čine neodvojivi deo gradske arhitekture kao i da igraju ulogu u reprezentaciji grada.

Neke od ovih „starih” kafana jesu pretvorene u javne prostore drugih name-
na ili svrhe (poput „Kasine” i „Ruskog cara”), ali ovo ne znači da je evolucija kafane jednodimenzionalna⁵ i da se kreće ka nestanku „starih” kafana i uspostavljanju jednog konačnog tipa – „klabane”. Radije, ova tipologizacija služi kao identitetska odrednica, kao smernica za posmatranje praksi pijenja i obrazaca ponašanja koji se, na specifičan način, preklapaju i s muzičkim kafanskim „repertoarom”, te značenjima koja on crpi iz prostora, ali ih, istovremeno, i utiskuje u njih.

„Prave” kafane. U iskazima da kafana „nije ono što je bila” ne podrazumevaju se nikakve promene u urbanističkim formama kafana kao objekata iako je, naravno, takva promena samopodrazumevajuća kada govorimo o nekom dužem vremenskom intervalu i promenama gradske arhitekture i infrastrukture, već čitav značenjski spektar vrednosnih odrednica u odnosu na koje ispitanici i ispitanice promatraju i vide današnje kafane. Stare, „prave” kafane koje su, kako kažu, „postojale nekada”, danas se vide u obrisima tradicionalnih gradskih kafana u Skadarliji ili u centru grada (poznatijem kao „krugu dvojke”), i to su kafane poput „Znaka pitanja” ili „Kasine”, zatim „Dva jelena”, „Tri šešira” i ostale skadarlijske kafane. One su zadržale autentični enterijer i atmosferu starih gradskih kafana, ali su, prema mišljenju ispitanika i ispitanica, pretvorene u turističke centre. Ove kafane imaju jasnu funkciju, kao i dojam „nacionalnog”, koji se ogleda u izboru jela, alkoholnog pića (posebno rakije), muzike („pristojne”, „zaista narodne” – misli se na tamburaše). Posetom ovih kafana stranci se „uče” srpskoj kulturi, pijući rakiju i jedući nacionalna jela saobražavaju se sfgr okolinom, a istovremeno dolazi do „brisanja” nacionalnih identitetskih razlika.

⁵ Dragoljub Đorđević u svojoj interesantnoj i iscrpnoj studiji o periferijskoj kafani „Džerimi” govori o „protivnicima” kafane, koji je „napadaju sa svih strana i svakojakim oružjem”: televizija, restoran brze hrane, kladionica i kafić. Upućuje nas da je sociološki diskutabilno da li ijedna društvena institucija može da prenebregne dijalektiku prošlost-sadašnjost-budućnost, te logično, da „živi zauvek” (Đorđević 2012, 48–49); međutim, promenom u koncepcijama toga šta je *zapravo* kafana, te koje kafane su „prave” a koje predstavljaju „milenijumska čudovišta”, nameće se fragmentarnost i nesamerljivost vrednosnih kategorija koje bi ijedan od tih tipova postavili na vrh kafanske liste.

U najvećem broju slučajeva hrana je važan aspekt ovih kafana, a muzika je, po pravilu „tiša” i „nenametljiva” tokom dana, a predveče „življa”, poput tamburaša. Analizom iskaza dolazi se do zaključka da je primarna funkcija ovih kafana neka vrsta „neutralnog” turističkog poligona kroz koji se grad „nudi” i predstavlja posetiocima iz drugih zemalja.

„**Nešto između**”. Drugi tip kafana ispitanici i ispitanice opisuju kao „kafane koje nisu ni tamo ni ovamo”: one levitiraju u neodređenom prostoru (nalaze se svuda po gradu, nisu vezane ni za jedan određeni gradski deo) i vremenu (iako se za neke od njih zna kada su tačno osnovane, tj. kada su nastale, ta vremenska odrednica, za razliku od „pravih” kafana, ne igra ključnu ulogu u pridavanju značenja) i nemaju gotovo nikakav zajednički imenitelj, izuzev ekscesivne konzumacije alkoholnih pića, odnosno obaveznog opijanja. To su: „Rojal”, „Bristol”, „Mornar”, „Zlatno burence”, sada već porušene kafane u delu Savamale ispod Brankovog mosta, male i skrovite kafane po obroncima grada poput „Malog Mirijeve” ili „Floride”, tzv. komšijske, udaljene od centra i rezervisane za stalnu i dobro poznatu „klijentelu” (*to su seljačke i klošarske kafane ali u njih svejedno ideš jer se osećaš kao kod kuće* – S.Đ, 25 godina). Ove kafane odlikuje prepoznatljivi enterijer, koji se nije menjao godinama (pa i decenijama), i ni u jednom aspektu ne podseća na „prave” kafane – ovakav tip kafana ne pretenduje da privuče klijentelu, već gosti poznaju osoblje, a poželjno je da bude i obratno kako bi ugodaj „domaće” atmosfere bio potpun. Muzička podloga u ovim kafanama nije od suštinske važnosti, jer ispijanje alkoholnih pića i prisni razgovori sa društvom ili ostatkom gostiju preuzimaju primat nad muzikom (čak je i poželjno da se razgovori vode neometano).

„**Klabane**”. Relativno „svež” format kafana koji se javlja u poslednjih nekoliko godina do deceniju, izaziva najviše antagonističkih, ali i kontradiktornih komentara ispitanika i ispitanica. Klabane teže da, na izvestan način, postanu ono što su splavovi bili devedesetih godina. Ne zna im se tačan broj (za koji se čini da se neprestano povećava), a smeštene su u svim delovima grada. Neretko se leti „sele” upravo na splavove, te se konceptualno pretapaju s ovim „tranzicijskim pobednicima” devedesetih. Ovo izaziva pitanje: da li su splavovi postali klabane, ili obrnuto? U tim kafanama, bez izuzetka, prisutna je reprodukcija enterijera starih gradskih kafana koja nema suštinsku „svrhu” osim da podseti pijanog gosta da se nalazi u objektu koji na kafanu liči: karirani stolnjaci, drvene stolice i stolovi, stara pegla na paru na polici, reprodukcija pokoje slike, miljei ili fotografija seljaka koji tera ovce. Muzika je, po nepisanom pravilu, glasna, „cepaju se narodnjaci, turbo-folk, ex-yu muzika i t-rep”⁶, tu izlaze „isfolirani seljaci” i „nafurane fensi ribe”, a status se pokazuje kroz bahato ponašanje, ba-

⁶ T-rep je mešavina domaćeg turbo-folka, hausa i autotjuna.

canje novčanica i salveta, penjanje na sto i stolice. Bez muzike ovaj scenario je nezamisliv, te muzika čini klabanu time što ona jeste – „frankeštajnom” kafane i kluba. Pića su znatno skuplja nego u drugim tipovima kafana i kupovinom skupih flaša pića, poput viskija i vodke (nekada je neophodno kupiti flašu pića ukoliko želite da rezervišete sto), poželjno je pokazati status.

Fragmentarnost i poigravanje identitetima

Kao što su ispitanici i ispitanice naveli, muzika predstavlja važan i neodvojiv aspekt kafanskog prostora. Izuzev što se može deliti žanrovski i na taj način biti identitetsko obeležje nekog društvenog pokreta, supkulturne i/ili generacijske grupe, muzika ima „moć” da „proizvodi” kako fizička tako i simbolička mesta, tj. koncepte i simbole koji utiskuju značenje u te prostore putem svakodnevnih društvenih interakcija i praksi (Ajduk 2014, 7). Ona učestvuje u konstruisanju identiteta tog prostora, kao i identiteta njegovih konzumenata; odnos između muzike i nekog mesta predstavlja dvosmernu putanju, odnosno kulturni proces koji oblikuje identitete kako muzike, tako i mesta (Ajduk 2014, 5). Pomenu-te društvene interakcije i prakse koje tvore identitete ovih prostora i njihovih konzumenata, konstruišu se, takođe, kroz konzumaciju alkoholnih pića: iako u svakodnevnom diskursu konzumacija alkohola može biti percipirana kao prihvatljivo ili neprihvatljivo društveno ponašanje, u kafanama je ritualizovana, ali i ohrabrivana kao društveni čin (Heath 1987, 31). Iz antropološke perspektive, naš posao jeste da iščitamo značenja koja se pridaju praksama pijenja, jer je neka supstanca sama po sebi isprazna značenjem, ali joj upravo situiranje u određeno vreme i prostor daje ulogu (Milanović 2016, 99). U tom smislu, kafane bi trebalo posmatrati kao svojevrsan vid *etnografskih arena*, gde se prakse pijenja i „uživanje”, odnosno slušanje muzike i iz „uživanja” i saobražavanja proisteklo ponašanje, u određenoj vrsti muzike preklapaju i inter reaguju s drugim aspektima kulture, gde se pitanja identiteta i procesi identifikacije neprestano dovode u žižu tih arena. Ispitanici i ispitanice su vrlo svesni uloga koje ispijanje alkohola (ekscesivno i/ili normativno) i vrste muzike igraju u procesima identifikacijskih konstrukcija: iskustveno i naučeno, srpska „kultura pijenja” za njih predstavlja distinktivni marker identiteta kafana, ali i njihovih sopstvenih identiteta koji se, u zavisnosti od tipova kafana, *pregovaraju*. Prakse pijenja, u sadejstvu s određenim tipom muzike, mogu imati različite ciljeve i ishode: opuštanje i relaksaciju (u „pravim kafanama”), ventiliranje uz naboj emocija i ekscesivnih vidova ponašanja (u „klabanama”), ili potpuno „odomaćenje” (u kafanama koje su komšijske, „ni-tamo-ni-ovamo”).

Kafane, kao i druga mesta i prostore okupljanja i društvenih interakcija, u svetlu postmodernog vremena u kojem živimo, valjalo bi rekontekstualizova-

vati. Čini se da su granice i odrednice, u smislu omladinske i/ili supkulturne pripadnosti, postale propusne i rastegljive, te je nemoguće odrediti ko tačno gde „pripada” (ko izlazi i posećuje „prave” kafane, a ko „klabane” ili druge tipove kafana). Upravo, čini se da ovakvo brisanje granica između identiteta konzumenata kafana (ali i drugih javnih prostora) iziskuje nešto drugačiju analitičku koncepciju u okviru koje bi bilo moguće razmatrati sav pluralitet u nastajanju. Sintagmu *identitetski forum* (ili *identitetsku arenu*) čine dva pojma – *drinking arenas* i *drinking practices*, koji se međusobno preklapaju i utiču jedan na drugi. Ovo znači da su *mesta gde se pije* i *prakse i ponašanje tokom pijenja* tesno povezani, igraju važne uloge u konstrukciji novih ili dekonstrukciji postojećih društvenih identiteta (Wilson 2005; Douglas 1987; Bowser and Jennings 2008). Treba napraviti distinkciju između mesta gde se pije (*place*) i prostora (*space*). Mesta pijenja (poput kafana) su društveno značajn(ij)a i kulturološki te istorijski oblikovan(ij)a, strukturirana i „predodređena” za pijenje i druge interakcijske odnose; prostori, s druge strane, predstavljaju pomenuti identitetski forum koji može nastati svuda i u bilo kom trenutku, dok *mesto* karakteriše istančanije i detaljnije elaborirana fizička struktura nekog prostora (Hunt and Satterlee 1986, prema: Wilson 2005, 14). Oldenburg je treća mesta odredio kao prostore u kojima vlada liminalnost: unutrašnja kohezija koja karakteriše grupu ljudi (u odnosu na „spoljašnje” društvo) ima za cilj da izbriše sve društvene nejednakosti, i, makar na kratko, uspostavi osećaj pripadnosti i apsolutne ravnopravnosti među svim članovima te grupe, kao i mogućnost da događaji koji se dese u okviru ovog vremena, tu i ostanu (Oldenburg 1999, 27). Ovakva liminalnost predstavlja onaj komunitas koji podrazumeva brisanje nejednakosti, uspostavljanje vremena ne-pravila, vremena u jednom izdvojenom prostoru u kojem je sve dozvoljeno. Međutim, iako je važno razumeti i dati značaj fizičkoj, kulturološkoj i spacijalnoj „odvojenosti” svemu što se u kafani kao „trećem mestu” dešava, ovakvo razmatranje je analitički nepotpuno. S obzirom na to da su ispitanici i ispitanice svesni diverzifikacije koja se u nekom momentu dogodila i nastavila da se razvija, postajući identitetski graničnik, koji ne sprečava posetioca da bude konzument svakog od pojedinačnih mesta, nameće se zaključak da značaj kafana, kao identitetskih arena, transcendiraju svoj identitet i izvan fizičkih granica svog prostora. Isto tako, širi društveni kontekst, važeće vrednosti i norme ponašanja utiču na oblikovanje „pravila” ponašanja, prakse, rituale i socijalna grupisanja unutar granica ovih prostora. Stoga, kafansku kulturu bi trebalo razumeti kao stvarno postojeću „unutar zidova” nekog prostora, sa svojim karakterističnim pravilima i praksama ponašanja, ali istovremeno je *ne izdvajati* kao izolovan entitet, već shvatiti kao entitet neodvojiv od šireg, društvenog – spoljašnjeg konteksta.

Završna razmatranja

U ovom radu je ponuđena rekonceptualizacija beogradskih kafana, s obzirom na pluralitet tipova kafana koje se javljaju u poslednjih deset do petnaest godina. Okidač za ovakvo istraživanje bila je pojava atipičnih formi kafana, takozvanih „klabana”, koje se ne daju ukalupiti ni u jednu do sada poznatu formu. S tim u vezi, metodom posmatranja s učestvovanjem i metodom intervjuja, istražene su i prakse i obrasci ponašanja, kao i stavovi i vrednosne odrednice koje bi mogle ponuditi novu tipologizaciju beogradskih kafana. Izdvojena su tri „tipa”, koji nisu nužno odvojeni formalnim i/ili krutim graničnim kriterijumima, već služe kao identitetski markeri konzumenata ovih prostora: „prave” kafane, „nešto između”, i pomenute „klabane”. Diverzifikacija ovih javnih prostora iziskuje nešto drugačiji analitički pristup, jer kafane kao takve spadaju u temelje i nosioce društvenog života jednog grada, i povezane su sa dinamikom i transformacijama na (g)lokalnom nivou. Kako je nemoguće ustanoviti jednu društvenu stratifikaciju koja bi bila jasan pokazatelj nekakve „univerzalne” kafanske kulture i s tim u vezi jednog, univerzalnog, „istinskog” kafanskog identiteta, na osnovu preinačavanja i stalnog nadograđivanja značenja koje ispitanici i ispitanice sami upisuju u te tipove javnih prostora, potvrđuje se teza da je identitet poput velikog tržišta, a da njegove manifestacije – kafanske, muzičke, pijačke – dolaze do izražaja upravo u ovim identitetskim forumima (identitetskim arenama). Kao takve, ove manifestacije identiteta ne predstavljaju nikakve nepromenljive obrasce ponašanja, već se menjaju, prilagođavaju i pregovaraju, u zavisnosti od promena svakodnevnih društvenih delatnosti.

Literatura

- Ajduk, Marija. 2014. *Beograd na „novom talasu”*: muzika kao element konstrukcije lokalnog identiteta. Beograd: Srpski genealoški centar / Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Bernard, H. Russell. 2006. *Research Methods in Anthropology: qualitative and quantitative approaches*. Lanham: Altamira Press.
- Bowser, Brenda and Justin Jennings (ed.). 2008. *Drink, Power and Society in the Andes*, University Press of Florida.
- Douglas, Mary, (ed.). 1987. *Constructive Drinking*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Đorđević, Dragoljub. 2012. *Kazuj krčmo Džerimo. Periferijska kafana i okolo nje*. Niš: Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu / JP Službeni glasnik.
- Đorđević, Dragoljub. 2013. Iskričava sociološka kafanologija. *Sociološka luča* 7(1): 81–101.
- Đorđević, Dragoljub. 2016. Kafana: to sjajno treće mesto. *Kultura* 151: 9–13.
- Heath, Dwight. 1987. Anthropology and Alcohol Studies: Current Issues. *Annual Review of Anthropology* (16): 99–120.

- Koković, Dragan. 2016. Kafana kao naša svakodnevica i obrazac ponašanja. *Kultura* 151: 158–166.
- Kovačević, Ivan. 1984. Tri elementa kafanskog folklor: dizanje, kucanje i razbijanje čaša. *Glasnik Etnografskog instituta XXXIII*: 79–84.
- Marinković, Dušan, Ristić, Dušan i Marinković, Lada. 2016. Treća mesta: genealogija jedne heterotopije građanskog društva. *Kultura* 151: 13–47.
- Milanović, Nevena. 2016. O alkoholu i pijenju sa „društvene” strane: od socio-medicinskog pristupa do kulture pijenja. *Antropologija* 16 (1): 89–102.
- Oldenburg, Ray. 1999. *The Great Good Place*. Cambridge: Da Capo Press.
- Stojanović, Dubravka. 2017. *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Biblioteka Ideje, 7.
- Thomas, Wilson, (ed.). 2005. *Drinking Cultures: Alcohol and Identity*. Oxford, New York: Berg.

Nevena Milanović

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

The new life of tavern: Dissolution of a „great third place”

In this paper, through a critical review of the theoretical postulates on the so-called „Shiny third place”, I will try to point to the correlation and interdependence of spatial behavior, music, identity and alcohol consumption. I regard these terms as social categories that have emerged, formed in the constant process of transformation, and as such, the subject of anthropological analysis. Starting from the hypothesis that spatial behaviors are a form of identity expression within the framework of social imaginarij, and that identities are multilayered, fragmentary and subject to manipulation, one might ask how today to define a „tavern culture” (culture of a *kafana*) that once seemed so clear and homogeneous. Through the method of participant observation and the method of in-depth interviews in my work, I will try to answer the following research questions: how to define contemporary tavern culture? Is music the basis for the formation of a tavern culture, and alcohol consumption is a necessary follower and what are its social implications? Through the syntagma Identity Forum, a new theoretical framework will be offered for the consideration of (post)modern taverns and the dissolution of its (established) identity.

Key words: tavern, music, identity, identity forum, alcohol consumption

Nouvelle vie de la taverne: dissolution du « formidable tiers-lieu »

Dans mon travail, à travers un réexamen critique des postulats théoriques sur ce que l'on nomme « formidable tiers-lieu », je vais tenter de rendre compte de la corrélation et de l'interdépendance entre le comportement spatial, la musique, l'identité et la consommation d'alcool. Je considère les notions évoquées comme des catégories sociales créées, modelées et en processus de transformations permanent, et en tant que telles objet d'analyse anthropologique. En partant de l'hypothèse que les comportements spatiaux sont une forme d'expression de l'identité dans le cadre de l'imaginaire social, et que les identités sont polyvalentes, fragmentaires et susceptibles de manipulation, on peut se poser la question comment définir aujourd'hui « la culture de taverne » qui autrefois paraissait si claire et homogène. Par la méthode d'observation participante et celle des interviews en profondeur je vais tenter de répondre aux questions suivantes: comment définir la culture contemporaine de taverne? La musique est-elle un support pour la formation de la culture de la taverne, la consommation d'alcool l'accompagne-t-elle nécessairement et quelles sont ses implications sociales? À travers le syntagme du forum identitaire sera offert un nouveau cadre théorique pour l'examen de la taverne (post)moderne et la dissolution de son identité (établie).

Mots clés: taverne, musique, identité, forum identitaire, consommation d'alcool

Primljeno / Received: 21.10.2018.

Prihvaćeno / Accepted: 23.11.2018.